

Ticho možná vůbec neexistuje...

(podoby mlčení v románu *Údolí vášně*)

KAROLINA VÁLOVÁ

(Praha)

SILENCE MIGHT NOT EXIST AT ALL... (ASPECTS OF SILENCE IN THE NOVEL *THE PAINTER OF BIRDS*)

Inspired by Barbora Bieylonovič's exhibition "Ticho! ...psst!" (Silence! ...psst), which searches for moments when it is better to remain silent, I decided to search for silence in the novel *The Painter of Birds* (O Vale da Paixão) by Lídia Jorge. When analysing the Portuguese environment, I focused mainly on one aspect of silence, i.e. being silent, and the different forms it can take. The protagonist of the book lives a double life and is under the influence of the patriarchal society and the repressions imposed by the totalitarian state under Salazarism. Due to being born outside of marriage, the nameless heroine of *The Painter of Birds* is forced to simultaneously play the role of daughter and niece, call her father uncle and build her identity from fragments of information she uncovers about her family one piece at a time. However, for the protagonist silence is not just a limitation, it also represents a refuge and setting of safe boundaries. At the end of the paper, I aimed to either support or reject one of the ideas expressed by Bieylonovič – namely that "silence might not exist at all".

KEYWORDS: Lídia Jorge, silence, quiet, contemporary portuguese novel, patriarchy, daughter

KLÍČOVÁ SLOVA: Lídia Jorgeová, mlčení, ticho, současný portugalský román, patriarchát, dcera

Od října do prosince 2020 se v Muzeu umění Olomouc konala výstava obrazů Barbory Bieylonovičové nazvaná „Ticho! ...psst!“ s tématem ticha jako jednotící linkou. Výtvarnice, pro kterou je ticho velmi osobním až intimním tématem, hledala jeho definici pomocí dalších otázek a soustředila se rovněž na momenty, v nichž se raději mlčí nebo by se mělo mlčet. Na výstavu jsem se zajela podívat naštěstí ve chvíli, kdy prohlídku umožnila opatření proti pandemii nemoci Covid-19. V rámci hudebních a výtvarných uměleckých zážitků mi na mysl často paralelně přichází fragmenty z románů současné portugalské spisovatelky Lídií Jorgeové, Jejím dílem se soustavně zabývám od roku 2008. „Ticho“ nahlížené z různých perspektiv se objevuje v mnoha jejích prózách, zejména pak v románu *Údolí vášně* (O Vale da Paixão, 1998). Při jeho literární analýze jsem se posléze zaměřila především na výrazný aspekt ticha, na mlčení a jeho různé podoby. V závěru článku jsem se pokusila potvrdit či vyvrátit jednu z myšlenek vyslovených Bieylonovičovou, že „ticho možná vůbec neexistuje“.

„Vlastní proces psaní je druhem meditace, druhem prosby a modlitby...“ (TRILHO, 2014: 1)¹ „Psala jsem, jako kdybych vykonávala liturgický akt, psala jsem ve velkém napětí, ale zároveň s velkou radostí...“ (PEDROSA, 1998: 60-69)². Tyto dvě charakteristiky tvůrčího procesu uvedla v rozhovoru Lídia Jorgeová³ o svém románu

¹ „O próprio processo de escrita é uma espécie de meditação, é uma espécie de imprecisão e oração...“

² „Escrevi como quem faz um acto litúrgico, escrevi sob uma tensão, ao mesmo tempo sob uma espécie de grande alegria...“

³ Lídia Guerreiro Jorgeová se narodila 1946 v jižním Portugalsku. Je jednou ze zásadních představitelk tzv. podubnové generace nastupující počátkem 80. letech, v níž literatura psaná ženami konečně získala rovnoprávné postavení a zároveň nebývalý zájem čtenářského publika. Jorgeová nejprve působila jako středoškolská profesorka, mezi lety 1968-1974 učila v Angole a Mosambiku, kde zažila koloniální válku i místně nepokoje těsně před pádem impéria. Zkušenosti zúročila ve svém nejznámějším a nepřekladanějším románu *Pobřeží šepotů* (A Costa dos Murmúrios, 1988), který se stal předlohou i pro velmi zdařilé filmové zpracování. Debutovala však románem *Den zázraků* (O Dia dos Prodígios, 1980), v němž alegoricky pojednala o konci portugalské diktatury v roce 1974. V devadesátých letech přednášela na filozofické fakultě jedné z lisabonských univerzit a od roku 2000 se věnuje pouze psaní. Jorgeová vytvořila několik divadelních her, povídkových souborů a knih pro děti. Těžiště

Údolí vášně. Děj situovala převážně do poválečných časů a do tehdy chudé, suché a pro život drsné jihoportugalské oblasti Algarve. Důvěrně popsala známý kraj svého narození a dětství, stejně jako autobiograficky zaznamenala zkušenost s dominantním otcem sloužícím v armádě, který byl často pryč. V díle se Jorgeová zabývala pamětí a sžíravou potřebou definování vlastní identity, což jsou určité konstanty jejích próz, dále pak hospodářskou emigrací, letnou kritikou salazarovského režimu a především mlčením.

Téma mlčení se v *Údolí vášně* objevuje ve třech podobách jako nucené mlčení rodinné, doporučení mlčení ženské a dobrovolné mlčení osobní. Zde nesmíme zapomenout, že portugalské slovo „o silêncio“ v sobě v překladu kromě „mlčení“ skrývá zároveň i „ticho“. V souvislosti s „pamětí žánru“ je zde nutné uvést přelomový román jiné portugalské žijící spisovatelky, Teolindy Gersãové, která v roce 1981 vydala román s názvem *O Silêncio*, do češtiny přeložený jako *Mlčení*. V díle řešila sílu slova, různé způsoby komunikace a nekomunikace mezi mužem a ženou, stejně jako mezi generacemi žen. Její román představuje v portugalské literatuře určitý předěl v próze psané ženami po Karafiátové revoluci v roce 1974. Ženy zde proti mlčení, společenskému i partnerskému, bojují různými komunikačními prostředky včetně vlastního těla, jehož pozitivní vnímání, ať již ve smyslu mateřském či sexuálním, přináší nové perspektivy a vyjadřovací možnosti. *Mlčení* Gersãové má s *Údolím vášně* Jorgeové mnohé společné, například problematický vztah dcery a matky, které obě tíží prostředí patriarchální společnosti, z níž se snaží vymanit. Matky z obou románů musí svou identitu popírat a dcery se snaží od tohoto břemene osvobodit, prolomit ono svazující ticho navíc umocněné životem v zemi s autoritářským zřízením. Dcery žijící částečně v demokracii si s sebou nesou určitá dětská traumata, která však úspěšně překonávají a nachází odůvodnění vlastní existence.

---

její tvorby však spočívá v románech. Zatím poslední, dvanáctý, vyšel v roce 2018 pod názvem *Ústí* (O Estuário).

Pro potřeby článku překládám portugalské citované části románu. Je nutné poznamenat, že Lídia Jorgeová zatvrzele odmítá poslední reformu portugalského pravopisu a svá díla píše „postaru“, což jí jako charakteristický rys tvorby tolerují i některá prestižní periodika, například „Jornal de Letras“, kam přispívá téměř dvě desetiletí.

Téměř výhradním dějištěm románu je statek rodiny Diasových, který představuje určitý „svět ve světě“, stejně jako odraz Portugalska a jeho společenského uspořádání v 50. letech za vlády totalitního režimu tzv. Nového státu Antónia de Oliveiry Salazara. Prostředí je poznamenané cenzurou, špehováním tajnou policií, omezováním osobních svobod, vědomou izolací od Evropy, stejně jako jeho orientaci na budování, resp. udržování „zámořského impéria“.

KDYŽ MLČÍ RODINA...

Sídlo Diasových obývají hned tři generace, o veškerém dění rozhoduje vdovec, děd Francisco Dias. Vystupuje částečně jako despota až tyran, zároveň však jako člověk silných morálních hodnot, úzkostně dbá na tradice, dodržování pravidel a neposkvrněný obraz rodiny v očích ostatních obyvatel fiktivní vesnice São Sebastião poblíž stejně fiktivního maloměsta Valmares.⁴ „[Francisco] si myslel, že jeho dům je stabilním provozem, výrobní jednotkou podobnou státu, kterou lze provozovat způsobem, jakým spořivý vládce spravuje zemi.“ (JORGE, 2004: 46)⁵ Starého patriarchy postupně opouští většina synů. Odchází potají a v noci, do tašky berou jen to nejnutenější. Stávají se po vzoru mnoha Portugalců napříč desetiletími ekonomickými migranty. Bratři Diasové raději živoří někde v průmyslových oblastech Kanady či Francie, než aby se spokojili s jistým živobytím na statku, ovšem v ovzduší nesvobody. Ta je zobrazená nemožností diskuse s Franciscem, kusými dialogy bez známky rodinné srdečnosti, všeprostupujícím tichem, pokládáním prstu na ústa při zmínce o ta-

---

⁴ K vymyšlenému městečku Valmares se Lídia Jorgeová vrátila hned v následujícím románu *Vítr hvízdající v jeřábech* (O Vento assobiando nas Gruas, 2002), v němž se zabývala problematikou přistěhovalců z bývalých portugalských kolonií. Jeden z protagonistů, Kapverďan António, zde pracuje jako jeřábník a podílí se tak na neúspěšném gentrifikačním procesu, který mění ospalou rybářskou osadu v turistické letovisko. Zatímco v počátcích tvorby Lídia Jorgeová ironicky nazývala rodné Algarve „zemí prachu“ (a terra de poeira), od roku 2003 je pro ni „místem změn“ (este espaço de mudança) (SOARES, 2003: 2).

⁵ „[Francisco] achava que a sua casa era uma empresa sólida, uma unidade de produção à semelhança dum estado, dirigindo-a como um governador poupado gere um estado.“

buizovaných tématech. Těmi nejpalcivějšími z nich jsou kaňky na pomyslném erbu rodiny, jejíž uspořádání a rozdělení rolí, stejně jako určitý rutinní zemědělský kolotoč, si však skutečně nezadá s obrazem středověkého společenství vázaného na půdu a plně podléhajícího nejstaršímu z rodu. Vypravěčka příběhu často zmiňuje „tichý dům“ nebo „čas ticha“⁶, do kterého se rodina noří. Její příslušníci si navzájem nedůvěřují, nesvěřují se s intimitami, skrývají city.

V tomto prostředí vyrůstá „Walterova neteř“. Dívka, jejíž skutečné jméno v románu symbolicky nezazní, dostává se jí však role vypravěčky příběhu, který nahlíží z retrospektivní pozice dvacetiletého odstupu. Je dcerou nejmladšího z Diasů, svobodomyšlného Waltera, který rodinu opustil jako první a dal se k armádě. Otcí tím způsobil šok a vysloužil si opovržení, stejně jako tím, že v městečku zanechal těhotnou Marii Emu. Abych zachránil rodinnou čest, oženil se s ní Walterův starší bratr Custódio. Dívka se tak stává zároveň dcerou i neteří, otcí je nucena říkat strýčku a strýci otče, zbytkem rodiny je vnímaná jako bastard. Francisco na ni třeba nikdy přímo nepromluví, vždy se na ni obrací, pokud vůbec, prostřednictvím jiného člena rodiny.

Francisco Dias také mluvil o Walterovi. Bylo mu zcela jasné, že nad hlavou nejmladšího syna se rozprostírá temný mrak. Říkal to každému, kdo chtěl poslouchat, během nedělního volného odpoledne, vždy než usnul, nikdy přímo neoslovil jen Walterovu neteř, v neposlední řadě proto, že nikdy nemluvil se svou vnučkou.⁷

Dívka má pocit, že jí děd vnímá spíše jako součást interiéru než jako živou bytost. Této dualitě nahrává Jorgeová zvolenými poetickými prostředky, zejména střídáním vyprávění v první a třetí osobě.

---

⁶ Srov. „říkám tomu čas ticha“, „chamo esse tempo de silêncio“ (JORGE, 2004: 154).

⁷ Francisco Dias também falava de Walter. Era-lhe bastante claro que havia uma nuvem escura sobre a cabeça do filho mais novo. Dizia-o para quem quisesse ouvir, nos tempos livres de domingo, antes de dormir, nunca falando directamente só para a sobrinha de Walter, até porque ele nunca falava para essa neta. (JORGE, 2004: 61).

KDYŽ MLČÍ ŽENA...

Walter žije nomádkým životem, cestuje po světě, s dcerou se setká pouze třikrát. Poprvé se do domu vplíží tajně, s botami v rukou, aby nebyl slyšet. Ticho v domě plném tajemství ostatně často narušují kroky, podle kterých lze identifikovat, která postava právě jde. Francisco má krok rázný, hlučný až vojenský, Maria Ema střídá papuče a podpatky podle potřeby využití své sexuality, popř. submisivity či dominance, Custódio má kvůli postižení nohy jeden krok lehčí a šouravější. Kromě kroků postavy charakterizují daleko více gesta, specifické pohyby, předměty-atributy a popřípadě rovnou činy, než slova. Zejména ženy používají neverbální tělesnou, fyzickou mluvu, kterou se snaží ticho ovládnout nebo alespoň rozbít. Tuší totiž, že jejich hlas je slyšet velmi málo, téměř vůbec, a musí proto hledat jiné prostředky, chtějí-li něco podstatného sdělit. Maria Ema si tak například maluje rty výraznou rtěnkou, mění účesy od seriózních po smyslné ne v důsledku sladění se zvoleným oděvem, ale považuje je za součást argumentace, za pomyslnou masku či kostým, díky kterému snáze čelí nepříjemné společenské situaci, nejčastěji rodinnému sváru.

Oné pro Walterovu dceru-neteř zásadní deštivé noci roku 1963, která je v románu připomínána tak často, že má až funkci pomyslného refrénu, kdy Walter chodí nehlučně po domě v ponožkách, prohodí s děvčátkem pár slov a nechává jí „dědictví“ v podobě vojenské deky a revolveru, protože utíká z armády a potřebuje na statku schovat důkazy. Dívka předměty střeží jako největší poklady, spí s nabitou zbraní pod matrací, do deky se halí místo tolik vytouženého otcovského objetí. Později, během Walterovy druhé několikátýdenní návštěvy, kdy je již na prahu dospívání, k předmětům přidává ještě společnou rodinnou fotografii, na které je vzácně a víceméně náhodně zároveň s matkou i s biologickým otcem. Maria Ema zapřísahá proto dceru, aby se nikdy, zejména na veřejnosti, nespletla a nezaměnila dle domluvených pravidel otce a strýce. Dceřino umlčování nazývá „společným tajemstvím“ a předem si ji zaváže onou fotografií. Dívka všechno slíbí větou: „Ale dcera nebyla dcerou, byla neteří.“ (JORGE, 2004: 122), protože touží mít hmatatelný důkaz o otcově existenci, a hlavně o společném setkání. Dědičná podoba rysů ve tváři je ze

snímku připevněného na zrcadle toaletky v dívčině pokoji čím dál patrnější, stejně jako některá totožná gesta.

KDYŽ MLČÍ MÉ JÁ...

Proměnlivý vztah dívky k otci odráží různé fáze hledání sebe sama a svého místa na světě. Od slepého obdivu a od vykonstruovaného obrazu hrdiny, se jí vlivem dalších informací, náznaků okolí či přímých vyprávění mění statečný voják a dobrodruh na proutníka, svůdce, milovníka života. Dívka odhazuje předměty-dary a nahrazuje je opraveným vrakem vozu, se kterým dříve otec jezdil na bujaré večírky. Opět se jej snaží napodobit, žije divoce, promiskuitně, řítí se nekontrolovaně životem. Touha po nějaké sebedefinici se jí stává téměř osudnou. Pokraj šílenství Jorgeová v románu připodobňuje k zrcadlu, resp. odrazu a dopadu světla. Několikrát zmiňuje, že Walterova dcera je sice vypravěčkou příběhu, ale zároveň je spíše posluchačkou než aktérkou. Není hlavní postavou, vždy je ve stínu otce. O něm se dozvídáme skrze ni, o ní se dozvídáme až ze zpětného odrazu. Tento světelný odraz je slabší a všechnu temnotu prosvítit nedokáže.

Třetí setkání s otcem proběhne v závěru knihy v jednom zapadlém baru v Argentině, kde Walter zrovna přebývá, z jeho dcery je třicetiletá žena. Nese mu umělecké texty, které o něm psala, vypráví o filmu, který o něm v duchu během dospívání točila. Z občasných dopisů a z vyprávění ostatních si poskládala vlastní „mýtus o Walterovi“⁸, aby se mohla skrze něj dobrat své jedinečné osobnosti, svého místa na světě, stát se „neumlčitelnou“. Ticho tak možná nikdy nebylo...

Tento článek vznikl v rámci programu PROGRES Q14 „Krise racionality a moderní myšlení“.

---

⁸ Srov. „[proces] relativizace pravdy a poznání, zejména pokud jde o ‚znovu-vytvoření chybějící osoby‘ – „[um processo de] relativização da verdade e do conhecimento, principalmente quando se trata de re-criar uma figura ausente“ (PAVLOSKI, 2017: 4).

BIBLIOGRAFIE:

- GERSÃO, Teolinda (2013): *O Silêncio*. Lisboa, Sextante Editora.
- GUERREIRO, Emanuel (2009): *A construção da memória em O Vale da Paixão de Lídia Jorge*. Acesso: Agosto 2020. [https://www.academia.edu/18293359/A_constru%C3%A7%C3%A3o_da_mem%C3%B3ria_em_O_Vale_da_Paix%C3%A3o_de_L%C3%ADdia_Jorge]
- JORGE, Lídia (2004): *O Vale da Paixão*. Lisboa, Dom Quixote.
- PAVLOSKI, Evanir (2017): *Matéria, Memória e Ausência em Manta do Soldado de Lídia Jorge*. Acesso: Setembro 2020. [https://www.academia.edu/35775776/MAT%C3%89RIA_MEM%C3%93RIA_E_AUS%C3%8ANCIA_EM_A_MANTA_DO_SOLDADO_DE_L%C3%8DDIA_JORGE]
- PEDROSA, Inês (1998): Lídia Jorge: Sou uma mulher ativa. In: *Ler – Livros e Leitores*, n. 42/1998. Lisboa, Fundação Círculo de Leitores, pp. 60-69.
- LEPECKI, Maria Lúcia (2009): A Menina de Valmares – Sobre *O Vale da Paixão*. In: *Para um Leitor Ignorado (Ensaio sobre a ficção de Lídia Jorge)*. Lisboa, Texto Editores, pp. 109-128.
- SILVA, Lígia (2009): *O Vale da Paixão* ou o Segredo de Ariana. In: *Para um Leitor Ignorado (Ensaio sobre a ficção de Lídia Jorge)*. Lisboa, Texto Editores, pp. 129-152.
- SOARES, Andréia Azevedo (2003): Sopra de Valmares a força de uma terra imaginada. Acesso: Abril 2021 [<https://www.publico.pt/2003/05/21/jornal/sopra-de-valmares-a-forca-de-uma-terra-imaginada-201471>]
- TRILHO, Lurdes Aguiar (2014): À conversa com Lídia Jorge sobre *O Vale da Paixão*. In: *Faces de Eva. Estudos sobre a Mulher*, n. 32/2014. Lisboa, Universidade Nova de Lisboa, pp. 137-145.

Mgr. Karolina Válová, Ph.D.

Filozofická fakulta

Karlova Univerzita

Baštického 2543/14, Praha 5, 155 00, Czech Republic

karolina.valova@ff.cuni.cz